

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Институт за балканистика при БАН

ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА. Т. 6

Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26—28 септември 1994 г.

ЗА ЕЗИКА НА ДЯК АНДРЕЙ

Боряна ВЕЛЧЕВА (София)

Написаното в Търновската книжовна школа през втората половина на XIV в. поразява до днес със своя обем и разнообразие — с многото съчинения, преведени, преработени или преписани томове, с голямата воля за работа на книжовниците от кръга на Евтимий Търновски. Тази дейност се е извършвала в драматично време, години преди вълната на иноверците да нахлуе и да ѝ сложи край. Затова напрегнатата работа на търновските просветни дейци може да се обясни като съзнателно обмислено начинание за силен културен отпор — сякаш Евтимий и Цамблак са целели да оставят непременно колкото може повече в християнската култура на Балканите. И трудът им наистина успява — днес трудно можем да си представим богатата книжовна приемственост през първите векове на робството без делото на Търновската школа. Благодарение на това дело нито в развоя на българската литература, нито в развоя на книжовния език не е имало епохи на мрак, не е имало прекъсване на старата културна традиция.

И втори път това съзнателно търсене на силен културен отпор срещу настъпващия враг на православие се случва през XV в. „Дошлите от други места“ (по думите на Константин Костенечки) в сръбските земи български книжовници търсят да намерят в братска среда начини да продължат делото. Създаваната книжнина съзнателно се стреми към компромис в използването на писмената, който да съчетае българска и сръбска книжовна практика. Създава се така наричаният от самите граматичи в миналото „общ език“ — това е старият български книжовен език с традиционна езикова структура и лексика, с *џ*, *жд* за **tj*, **dj* и със смесени сръбски и български правописни особености. Новият правопис е известен като **ресавски** или **евтимиевско-ресавски**¹.

Ресавският правопис се създава и развива като важно обединяващо южнославянско културно явление. М. Лазич пише: „Код ресавског правописа запажамо покушај минимализовања етничке редакцијске различности, а преко светогорског утицаја долазило је до све веће сличности. Тако

су разлике између ресавског и Јевтимијевог бугарског правописа постајале мање приметне, што је одражавало јачање е васељенског духа унутар култура православних земаља². Ресавският правопис се разпространява векове наред в србски и български книжовни средища и става средство за създаването на богата преводна и оригинална книжнина.

Един от книжовниците, у който намираме ранен етап от създаването на ресавския правопис, е книжовникът от началото на XV в., известен като дяк Андрей. За дяк Андрей се знае твърде малко. Предполага се, че е бил един от учениците на Патриарх Евтимий, може би учител на Константин Костенечки. Някои допускат, че Андрей и Андроник са едно и също лице, което е малко пресилено. Подробно на тези въпроси се спира В. Пандурски³. Тук няма да взимам отношение към културно-историческите проблеми, свързани с дейността на дяк Андрей. Ще направя някои предварителни наблюдения върху свършено непроучените правописни и езикови особености на оставения от дяк Андрей красиво оформен панегирик, преписан с безюсов правопис за србския владетел през 1425 г. и съхраняван в Църковния историко-археологически музей в София под № 182.

Преди всичко трябва да се каже, че проучването на език на препис крие различни проблеми от проучването на език на превод или оригинално произведение. Така например „Житие на Стефан Дечански“, независимо от възможните преписи и посредници, стигнали до нас, пази приблизително точно най-малкото лексиката и фразеологията на своя автор и дава обилен материал за наблюдения върху езика на Григорий Цамблак.

Изучаването на езика на препис предполага предварителна работа върху историята на текста, за да бъде открито специфичното за езика на преписвача, очистено от предходната основа и предходните напластявания. Ето защо наблюденията върху езика на дяк Андрей засега ограничават върху Похвалното слово за Михаил и Гавраил от Климент Охридски (за което разполагаме с всички разночетения, направени от неуморния ни учител К. Куев⁴), а също така върху житията на св. Иван Рилски, св. Петка и Иларион Мъгленски⁵, написани от Евтимий Търновски близо по време до появата на ръкописа на дяк Андрей.

Какво показва сравнението? Дяк Андрей е преписвал съвсем дословно и точно, като е променял последователно само правописа. Слагани са ударения, но за съжаление непоследователно и грешно (в това отношение очевидно му е липсвал усет) и те могат малко да дадат за акцентната система на неговия говор. Сравнените текстове със същите текстове в Зографския сборник показват свършено редки разлики и представят случайни грешки като например *раздѣленіе* вм. *раздѣленіе*. На едно място дяк Андрей е сменил словоредата на две думи, забелязал е грешката си и отгоре е поправил с киновар първата дума да се чете втора, а втората —

първа:

паѣмь доѣѣѣ 231а

Отделни важни езикови черти, например членните форми в житията на св. Петка и св. Иван Рилски се оказват общи за дяк Андрей и за Зографския сборник, например самият църквюощи градъ (л. 180б), вѣгочестивимитъ крѣсь (181а). Тази близост и изводът, че дяк Андрей се е старал съвсем точно да предаде текста на Евтимий правят от неговия ръкопис достоверен източник за проучването на Евтимиевите жития. Многогото разночетения в словото за Михаил и Гавраил и дългият живот на текста не дават повече материал за тълкуване. Текстът се оказва отново близък до текста на Похвалното слово, който е включен в Зографския сборник, срв.: Не иматъ книги въ градъ твои, ниже иматъ въ немъ положити стѣбли ни цита. зацрицѣ въ азъ градѣтъ и сѣсѣ его (вм. градъ твои). В Зогр. сб.: зацрицѣ въ азъ градѣтъ и сѣсѣ его.⁶

При наличието на такова голямо сходство между текстовете единствените разлики, които могат да дадат нещо за езика и правописните възгледи на дяк Андрей, се откриват в употребата на буквите. Дяк Андрей пише в Сърбия за сръбския владетел с рашки правопис и се старае много точно да спазва този правопис по отношение на носовките, които последователно заменя с ъ /у/, ю и ѣ. Доста последователно се спазва и правилото да се пишат ѣ и я след етимологически меки сонорни съгласни, а също така и писането на вѣса, вѣсакъ, вм. вѣсѣ, вѣсѣкѣ. Същевременно има някои правила на рашкия правопис, които на дяк Андрей му е било трудно да спазва или за които не е бил убеден, че трябва да спазва. Това се вижда в липсата на удвоени букви за гласни и в употребата на еровете.

Според правилата на рашкия правопис от дяк Андрей се е очаквало да пише само Ъ. На практика се срещат много изключения, главно в представки и предлои съ, въ, въз, в местоимение съ. Например вѣзрашааше 224б, вѣстакъ 225б, вѣселеніе 228б, вѣкоуѣк 228б, въ погашеніе 229б, въ гѣлкокою 231а, въ цѣкви 231б, сѣ ѣво 282а, съ стѣбли шѣбли 232а, въ имѣ его 231б, вѣздѣи 233б, и др. Те се срещат наред с примери като вѣзревноваше 230б, вѣзелаше 231б, вѣзкѣнѣкъ 229а, сѣтрѣста 338б, сѣтворѣше 337а. Нередовно се открива ѣ също така в група лѣ и в краесловие: мѣлѣтъ 230б, испѣкѣнѣтъ 224б, сѣлѣзани 225а наред със сѣлѣзани 226а, испѣкѣнѣлъ 229а, родитѣлъ 232а наред с правѣдѣнѣлъ 232а, попленившѣлъ 231б.

Непоследователността може да се обясни със смесване на рашки правописни правила с „евтимиевски“ правописни навици.

Многобройни са случаите, в които книжовникът не спазва правилото да пише ерова буква за ѣ и пише е; срв. сѣлѣдѣтъ, сѣлѣдѣтъ и сѣдѣтъ, ревностъ, ревности 230б, вѣзревноваше 230б, ревностъ 231б, прошѣши 230б, шѣдѣшѣ 231б, цѣлѣшѣлъ 231б, шѣлѣшѣшѣ 233а, прошѣдѣшѣ 232, вѣзелашѣ 231б, вѣзелъ 234б, роуѣдѣ 283б, гради же и веси 233а, правѣдѣнѣлъ 232а и др. „Изясняване“ на ѣ в

о (писане на о вм. к) намираме само в суфиксни морфемии: *кротокъ*, *люковъ*, *сланутокъ*, *шпфкснокъ*. Такава дистрибуция на знаците — е за к в силна позиция, Ъ за Ъ в префиксни и коренни морфемии във всички случаи и о за ч в суфиксни морфемии би могла да отразява североизточен български говор. В подкрепа на подобна локализация на говорните навици на преписвача загатва и писането *зъмѣа* 222, *зъмѣнь* 337а вм. *зъмѣа*, *зъмѣнь* в ръкописа.

Форма *зъмѣа* днес се среща именно в североизточната част на българската диалектна територия, а *зъмѣа* — във всички западни и южни говори⁷. На това предположение като че ли противоречи честата замяна на ч с е, която се наблюдава у дяк Андрей. Записаните примери обаче са само пред сричка с буква за предна гласна или в предполагаема безударна позиция: *срѣдѣць*, *попленившѣнь*, *кагрѣница*, *некоѣ* /sic!/, *подстрѣкати*, *презирающе*, *цѣлѣтъ се* (за *цѣлѣтъ са*), *шцѣпенешѣ* и под.

Направеният анализ води до следните предположения:

1. Ранната фаза в създаването на ресавския правопис е представена в ръкописа на дяк Андрей като наслагване на двуров български правопис (с ч в предлози, префикси, групи *tl̄t*, *tl̄t̄t* и, рядко, в краесловие) върху рашка правописна система в престижно сръбско книжовно средище. В този период в ресавския правопис има силно колебание в писането на к или е за к. По-късно, в ресавските по правопис български дамаскини от XVII в. писането е на за к отново взима връх.

2. По употребата и колебанието на буквените знаци в ръкописа може да се съди за български произход на книжовника дяк Андрей, а отделни особености загатват за североизточни говорни навици.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. по-подробно у Василев, В. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведенията на негови следовници и на българските дамаскинари. — В: Търновска книжовна школа, т. II, С., 1980, с. 405—422.

² Лазин, М. Исихазам ресавских рукописа. — В: Археографски прилози, т. VIII, Београд.

³ Пандурски, В. Панегирикът на дяк Андрей от 1425 г. — В: Търновска книжовна школа, т. I, С., 1974, с. 225—261.

⁴ Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I, С., 1970, с. 238—287.

⁵ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 369—383, 418—422, 431—433.

⁶ Пак там, с. 333—337.

⁷ Младенов, М. Сл. Форми *зъмѣа* и *зъмѣа* в историята на българския език. — Старобългаристика, VIII, 1984, № 1, с. 97—107.